

Kompensatoriska åtgärder vid läs- och skrivsvårigheter

Christer Jacobson, Växjö universitet

VAD MENAS MED KOMPENSATION?

Personer som har läs- och skrivsvårigheter behöver hjälp och stöd för att kunna klara sig i vårt alltmer skriftbaserade samhälle. Hjälpen kan utformas på många sätt. I denna artikel kommer jag att redovisa tre olika huvudinriktningar för åtgärder som kan användas vid planering av stöd till personer med låg läs- och skrivförmåga. Artikeln inleds med en översiktlig beskrivning av kompensationsbegreppet och avslutas med en genomgång av olika former av kompensation, bl. a inre och yttre kompensation (teknisk kompensation).

Vad menas med begreppet kompensation? Enligt SAOL (Svenska akademins ordlista) betyder kompensation "ersättning, gottgörelse eller utjämning". För funktionshindrade personer kan avsikten med teknisk kompensation vara att ersätta eller utjämna funktionsnedsättningen. Kompensation kan således sägas vara ett medel med vilket man försöker att gå runt svårigheterna. Men kompensation kan också ses på ett annat sätt. I vissa publikationer, bl. a från Skolverket, så har kompensationsbegreppet fått en annorlunda tolkning (se t ex Haug 1998). Här ses kompensation snarare som något negativt, som en exkluderande åtgärd, där syftet är att genom t ex specialundervisning försöka få elever som ligger efter i kursen att komma ifatt sina kamrater. Kompensation ses då snarare som ett mål.

Omfattande forskning har också visat att det genom olika specialundervisningsinsatser har varit svårt för elever i behov av stöd att komma ifatt sina kamrater. Ofta är det så att de elever som skolan bedömer ha de största svårigheterna också erbjuds mest stöd, men att hjälpinsatserna inte alltid leder till målet. Ibland har man dragit slutsatsen att ju mer stöd en elev får, desto sämre resultat. Den slutsatsen är vanligen felaktig. Orsaksriktningen går istället åt andra hållet. Ju större svårigheter desto mer stöd erbjuds. Hur skulle elevens situation sett ut utan stödinsatser? Det vet vi faktiskt inte eftersom vi saknar väl genomförda studier i denna viktiga fråga. Form och innehåll av stödinsatser

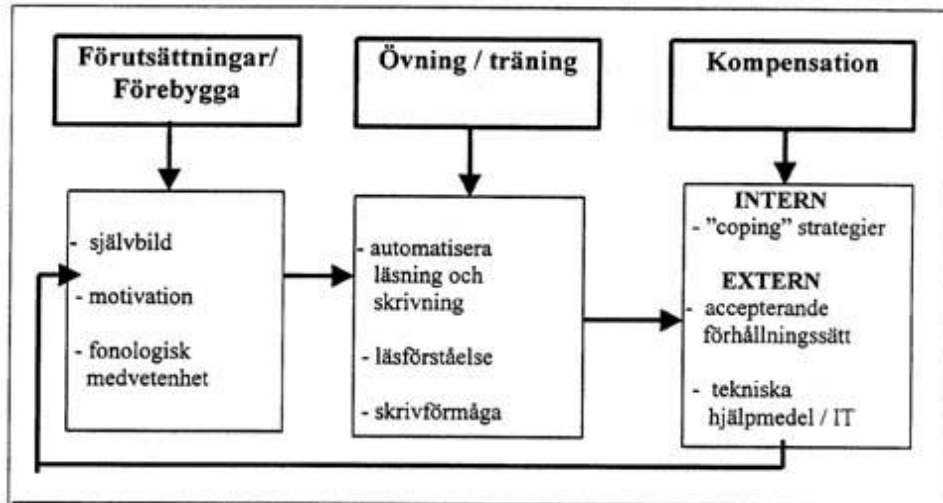
behöver således utvecklas. I enskilda fall kan man tänka sig stödinsatser som stigmatiserar eleven och där förväntningarna på eleven är låga och att eleven av dessa skäl klarar sig sämre än han skulle ha gjort utan extra stöd (se t ex Solvang 1999). Om man ser kompensatorisk undervisning som ett mål att komma ifatt och där eleven i vissa moment exkluderas eller utesluts från kamratgemenskapen så kan alltså kompensationsbegreppet uppfattas negativt

Formen för och innehållet i stödinsatserna är det viktiga. Kompensatoriska stödåtgärder som ett medel att i en inkluderande skola utjämna en funktionsnedsättning bör ses med positiva förtecken. Närsynta elever, med utprovade glasögon (som kompenserar elevens funktionsnedsättning), inkluderas med lätthet tillsammans med sina kamrater i vanlig undervisning och oftast på lika villkor. Kompensatoriska hjälpmedel för elever med läs- och skrivsvårigheter bör ses på samma sätt.

Inom forskningsprojektet Läsutveckling i Kronoberg konstaterades att 3 av 5 barn identifierade med lässvårigheter i åttaårsåldern fortfarande var svaga läsare sju år senare (Jacobson, 1998). Endast 1 av 5 tidigt lässvaga elever kom ifatt och uppnådde normal ordavkodningsförmåga i årskurs 9. Att stödinsatser inte alltid hjälper visades i det faktum att trots att de flesta av dessa elever hade fått specialundervisning under stor del av sin skoltid så tycktes stora framsteg i ordavkodning vara ett hårdnackat undervisningsproblem. Än mera allvarligt var att den lässvaga gruppens betyg i årskurs 9 i ämnet svenska men också i SO- och NO-ämnena var signifikant lägre i jämförelse med kontrollgruppen, även om grupperna initialt hade samma icke- verbala begåvning. Det är således en stor utmaning att finna goda strategier för såväl förebyggande åtgärder som mer effektiva pedagogiska metoder för att förbättra lässvaga elevers ordavkodningsförmåga.

I figur 1 visas en översiktlig modell över tre olika huvudinriktningar som kan användas vid planering av åtgärder för de personer som har för låg läs- och skrivförmåga i förhållande till de krav som ställs.

Figur 1: En översiktlig modell för åtgärdsplanering

Den första inriktningen tar fasta på att försöka förebygga läs- och skrivsvårigheter eller att arbeta med förutsättningar för god läsinlärning, såsom en positiv självbild, motivationshöjande åtgärder samt arbete med grundläggande fonologisk medvetenhet. Personer som upplever svårigheter och misslyckanden vid läsinlärningen brukar utveckla en negativ självbild (Taube, 1987). De vuxnas förväntningar på eleven att han/hon kommer att lyckas med sin läsinlärning är viktigt för en positiv självbild. En viktig förutsättning för läsinlärning är förstås motivation för att lära sig läsa. Denna faktor måste ständigt hållas aktuell i pedagogiska sammanhang. Vanligt är t ex att individen inte uppvisar den språkliga medvetenhet som krävs för att tillgodogöra sig skolans läsinlärning. En åtgärd blir då att försöka undanröja hindren för inlärningen, nämligen att genom lek och övningar träna den språkliga medvetenheten. Utöver dessa, för läsning stödjande funktioner, kan även språklig träning (bland annat av ordförrådet) vara viktiga förebyggande åtgärder.

Den andra inriktningen fokuserar på att öva och träna det som eleven har svårt för, t ex att med olika medel försöka automatisera läs- och skrivfärdigheten. Denna väg har skolan av tradition utnyttjats i mycket hög grad, dvs. att på en mångfald av mer eller mindre beprövade sätt öva det som eleven har svårigheter med. När elever har gått till specialundervisning i klinik så har syftet oftast varit att genom träning försöka få eleven att komma ifatt.

Den tredje vägen utgörs av olika kompensatoriska åtgärder. Det är troligen nödvändigt att vid sidan om direkt övning i läsning, finna omvägar runt elevernas

avkodningsproblem. Framför oss ligger således intressanta utvecklingsmöjligheter av att finna metoder för både intern och extern kompensation. För varje individ gäller det att hitta en lämplig balans mellan de tre huvudvägarna för stödinsatser, dvs. att arbeta med förutsättningar och att förebygga, att träna/öva läsning och stavning och att kompensera.

Den beskrivna åtgärdsmodellen skulle faktiskt kunna användas som en modell för pedagogiska forskningsinsatser. Vi behöver veta mer om förutsättningar för läsning och skrivning och om förebyggande åtgärder. Pedagogisk forskning om åtgärder som på ett effektivt sätt förbättrar läs- och skrivfärdigheter saknas märkligt nog i stor utsträckning. Sådan forskning är svår och mycket resurskrävande. Slutligen behövs det omfattande forskning för att finna ut hur både intern och extern kompensation kan användas på ett godtagbart sätt i undervisning och arbetsliv. De pedagogiska åtgärdsmodellerna är med andra ord omfattande. I det följande begränsas framställningen till kompenserande åtgärder.

KOMPENSATORISKA ÅTGÄRDER

När en elev har svårigheter att snabbt, enkelt och utan ansträngning avläsa text som skall läras in, bör alternativa, kompenserande vägar att ta in information prövas. I annat fall är risken mycket stor att eleven successivt kommer onödigt efter sina kamrater i kunskaper, ordförråd och allmänorientering etc.

Kompensation är motivationshöjande för de flesta personer, vilket pilen från kompensationsramen till ramen för förutsättningar i figur 1 försöker visa. En ökad motivation påverkar i nästa steg viljan att öva och träna. Motivationens betydelse vid läs- och skrivsvårigheter måste lyftas fram. Intresset riktas idag kanske allt för mycket mot språkliga och kognitiva aspekter. För många personer med läs- och skrivsvårigheter är det nog så att teknisk kompensation ger motivation till att just träna det som man har svårigheter med. Eftersom läs- och skrivsvårigheter kan vara ett hårdnackat problem under hela skoltiden och i vissa fall ett livslångt handikapp är det viktigt att kreativitet och uppfinningsrikedom tas till vara också i det kompensatoriska arbetet. För en mer detaljerad översikt av kompensatoriska åtgärder hänvisas till bilaga 2.

A. Intern kompensation - "coping" strategier

Med intern kompensation menas att de flesta individer med svårigheter försöker finna egna vägar runt sina problem. Personer som har ett handikapp försöker på olika mer eller mindre framgångsrika sätt att kompensera sig själva att komma runt sina svårigheter eller sin funktionsnedsättning. Vid all behandling bör man utnyttja individens starka sidor och försöka underlätta personens egna kompensationsstrategier. Det kan t.ex. vara elever som utvecklar en god lyssningsförmåga där strategin är att försöka komma ihåg det som sägs och att skaffa sig kunskaper genom att lyssna på någon som berättar eller läser högt. Lärare, föräldrar, kamrater eller andra lämpliga personer kan läsa in text på band som eleven klarar att lyssna på och lära sig av. Andra elever lär sig använda alternativa inlärningsstrategier genom att de har en speciell begåvning med förmåga att koncentrera sig och fokusera väsentligheter. Det kan vara elever som utnyttjar sin goda visuella inlärningsförmåga och som lärt sig använda t ex mind-map strategier. Ytterligare andra elever visar en fantastisk envishet att inte ge upp. De fortsätter att "att kämpa i uppförsbacken" och ger sig inte förrän de klarat av vad de föresatt sig.

Vissa individer kan också kompensera sig på helt annat vis t ex genom att sitta med kroppen eller huvudet på ett speciellt sätt. Det finns exempelvis elever med en lättare nystagmus (ögondarr) eller med förlamning i något av ögats riktningmuskler som genom att sitta med huvudet lite snett har hittat en position för bästa visuella input, dvs. en form av intern kompensation. Lärare som tillrättavisar en sådan elev att "sitta rak i bänken" kan i sin okunskap göra ont värre. Tyvärr är exemplet sant.

Det är alltså fruktbart att fundera på hur man bäst kan stödja en individs försök till intern kompensation eller "coping" strategier. Det är oftast bra att låta eleven få fortsätta med sin "självkompensation" och till och med se till att eleven får utveckla dessa strategier. Personer som har en stark inre drivkraft att klara av

utmaningar motiverar sig själva till intern kompensation. Detta underlättas förstås om eleven känner stöd från hem och skola.

För att läsa automatiserat, dvs. snabbt, effektivt och utan ansträngning och krävs en daglig träningsdos under många år, dvs. under hela grundskoletiden och troligen även upp till och förbi gymnasieåldern. För att bli en god läsare måste man alltså läsa mycket. Nyckeln till god läsförmåga är alltså begreppet TOT (Time On Task). Konststycket är att motivera sig själv att läsa och åter läsa och samtidigt försöka behålla ett optimalt självförtroende.

De finns dyslektiska tonåringar och vuxna som har läst mycket och egentligen läser ganska bra, åtminstone på sitt modermål, och särskilt inom områden där de känner sig hemma och på ett ungefär vet vad texterna handlar om. Många kan dock fortfarande ha stavningssvårigheter. Vi brukar i dessa fall tala om "kompenserade dyslektiker". Oftast har de kvar sina fonologiska svårigheter, vilket tydligt kan observeras när man prövar deras fonologiska förmåga, t ex vid läsning av nonsensord.

Försvarsmekanismer och intern kompensation

Alla elever kanske inte klarar av att använda sig av kopingstrategier. Somliga elever, har inte kraft, yttre stöd eller begåvningsmässiga förutsättningar att hitta tillräckligt kompenserande interna kopingstrategier för de krav som ställs på dem. Många individer som upplever svårigheter och misslyckanden vid läsinläring brukar tidvis "fastna" i mindre effektiva strategier. För att försöka upprätthålla en bräcklig självbild kan t ex psykologiska försvarsmekanismer utvecklas (Taube, 1987). Det kan vara att förneka att man har svårt för att läsa eller att förringa betydelsen av vara duktig i läsning. En annan strategi är att inte anstränga sig och på så sätt undvika ett misslyckande. Ytterligare ett sätt att upprätthålla en positiv syn på sig själv är att försöka bli duktig i något annat än läsning, exempelvis i idrott. I en pedagogisk situation kan det vara skäl i att på ett varligt och hänsynsfullt sätt ta hänsyn till sådana "försvarsmekanismer". Det är således väsentligt att "se" och förstå försvarens betydelse för den enskilde individen.

B. Extern kompensation

Med extern kompensation förstås företeelser som direkt eller indirekt kan stödja en lässvag persons situation, ett yttre stöd som han eller hon är beroende av. Här kan man skilja på två externa kompensationsvägar. Dels lärares och anhörigas accepterande förhållningssätt som kan vara kompenserande och underlätta vardagen för personer med lässvårigheter och dels alla de möjligheter som ligger i modern informationsteknik. Ökade kunskaper bland personal i skolan om lässvårigheter är en förutsättning för ett kompenserande arbetssätt. Sådana kunskaper om läs- och skrivsvårigheter är lika viktigt för klass- och ämneslärare som för specialpedagoger. Kompensatoriskt förhållningssätt är mycket mer än förlängd skrivtid och muntliga redovisningar vilket kommer att redovisas mer utförligt nedan.

Den andra kompenserande vägen för personer med läs- och skrivsvårigheter är att utnyttja alla de tekniskt avancerade hjälpmedel som idag finns att tillgå (och som tycks förbättras i en accelererande takt), bl. a datoriserade talsynteser, taligenkänningsprogram eller freestyles med hastighets- och tonhöjds kontroll.

Accepterande förhållningssätt och hänsynstagande.

I den allmänna debatten förekommer ibland uppfattningen att läs- och skrivsvårigheter inte finns och att det bara är en social kb

Möjligheterna att med modern informationsteknik kunna kompensera individer med läs- och skrivsvårigheter är idag mycket stora. Genom att kombinera ett antal tekniska hjälpmedel är det möjligt att "skräddarsy" tekniska lösningar för olika individer. För dyslektiker gäller förmodligen andra kompensatoriska strategier än för elever med mer allmän lässvaghet. Dyslektiker med avkodningssvårigheter har oftast stor nytta av att höra texten. Genom att både se en text och samtidigt höra texten uppläst ökar oftast förståelsen. Detta gäller på svenska men kanske ännu mer på andra språk, såsom engelska eller tyska. För andra personer kanske 'förståelsevinsten' genom att också höra texten är mindre. Så kan det vara om det är på grund av brister i ordförrådet som förståelsen sviktar. I sådant fall hjälper det inte med att höra texten. Detsamma gäller användandet av bok och band. Vissa personer med läs- och skrivsvårigheter har svårt att tillgodogöra sig information

och faktatexter inlästa på band medan det för andra individer är till mycket stor hjälp.

IT-stöd kan användas både vid allmän språkinläring och för dyslektiker. Det finns pedagogiska likheter mellan språkinläring och dyslexiundervisning som kan ge ömsesidiga fördelar. Ett begrepp som börjar användas alltmer är ICT (Information and Communication Technology), där även kommunikationsaspekten framhävs. ICT (kan användas på följande sätt:

- **Stöd för läsandet** (talande böcker, talande arbetsblad, skärmläsningssystem).
- **Stöd för skrivandet** (talande ordbehandlare, program med inbyggd bild- och ordbank, ramprogram för planering (mind-map program), stavningskontroll, epost-program).
- **Stöd för träning/övning** (keyboard-träning, ordförrådsuppbyggande program, stavningsträning, träning av ett andra språk).

Två typer av tekniska hjälpmedel kan urskiljas. Det är a) icke-datorbaserade hjälpmedel och b) datorbaserade hjälpmedel. Denna indelning är idag kanske onödig, eftersom även icke-datorbaserade hjälpmedel mer och mer utnyttjar datortekniken även om en konventionell dator inte används.

a) Icke-datorbaserade hjälpmedel

- **Freestyles** eller bandspelare som enkelt kan variera bandhastighet och tonhöjd (pitch-kontroll). Man kan lyssna på en inläst text med extra långsam hastighet och följa med i texten om man vill, men ändra tonhöjden så att det låter nästan normalt och inte som ett 'brölände' som det ju blir utan tonhöjds-kontrollen. Med samma apparat kan du också lyssna på en uppläst berättelse med ökad hastighet och utan att det låter 'Kalle Anka'. För en dyslektiker är det utomordentligt bra om man ibland kan höra en text extra fort medan man en annan gång vill höra en text extra långsamt.

- **Fickminne**, en liten digitaliserad "bandspelare" som används som komplement till eller istället för en anteckningsbok.

b) Datorbaserade hjälpmedel

- **Läspenna** finns i olika versioner som scannar ord, lagrar ord, översätter ord och som numera också uttalar ord.
- **Ordbehandlingsprogram med stavningskontroll** är rätt använda till ovärderlig hjälp för de som har läs- och skrivsvårigheter. **Stava Rätt** (av Bodil Andersson, Hadar, Malmö) är ett stavningsprogram speciellt avsett för dyslektiker.
- **Text-till-tal program**. Talsynteserna blir ständigt bättre och ljudkvaliteten närmar sig alltmer digitaliserat tal.
- **Röstigenkänningsprogram, tal-till-text, dikteringsprogram, VRS** (Voice Recognition Software). är ett mycket effektivt sätt att leta och hitta de ord man söker.
- **Elektroniska** ordlistor är ett mycket effektivt sätt att leta och hitta de ord man söker.
- **OCR-program** kan med hjälp av en scanner "läsa" in en skriven text till datorn för att sedan bearbeta den.

Några reflexioner om tekniska hjälpmedel och engelska

Programvara för yngre engelska dyslektiker kanske kan användas för svenska nybörjare i ordinarie engelskundervisning. Bara på datasidan finns det idag många program konstruerade för den stora engelskspråkliga marknaden som, eventuellt med vissa modifieringar, säkert skulle kunna användas även i Sverige. Kanske skulle programvara avsedd för yngre engelska elever, till och med engelska dyslektiker, kunna användas för svenska 'nybörjare' vid undervisning i engelska. Svenska pedagoger borde inventera det enorma engelska utbudet och bedöma vad som kan användas även om det tycks bli alltmer omöjligt att enbart orientera sig om alla program som idag finns att tillgå. Det kan t ex vara program som skriver, uttalar och animerar ord.

De tekniska hjälpmedlen skulle även kunna användas i engelskundervisningen. Översättningspennorna översätter ord snabbare och enklare än konventionella ordböcker. Det blir roligare att läsa engelsk text när man slipper slå i uppslagsverk och troligen lär man sig också fler glosor. Det är säkert bara en tidsfråga innan dessa "pennor" kommer att finnas i alla klassrum runt om i Sverige (och hos

studenter med engelska kursböcker). Vidare borde vi använda engelsktalande talsynteser (som inom parentes verkar låta bättre än de svenska) som ett komplement i undervisningssammanhang.

Avslutande synpunkter

Kompensatoriska stödåtgärder i form av tekniska hjälpmedel kan användas som ett medel att inkludera allt fler elever i klassrummets gemenskap och möjliggöra en skola som försöker utjämna olika former av funktionsnedsättningar. Man skall inte behöva gå ifrån sin grupp för att få individuell hjälp. Med lämpliga hjälpmedel kan man individualisera inom klassrummets väggar. Vi måste emellertid hålla i minnet att många av de beskrivna tekniska hjälpmedlens möjligheter för individer med läs- och skrivsvårigheter ännu så länge i hög grad utgår från ett teoretiskt perspektiv och att de praktiska erfarenheterna om teknikens användbarhet ännu inte har prövats praktiskt i tillräcklig omfattning. De resurser i form av teknisk kompensation som redan finns idag och som ständigt utvecklas kommer med stor sannolikhet att öka läsandet och skrivandet för både dyslektiker och alla andra individer som har kommit efter i sin skriftspråksutveckling, dvs. man kommer att "vilja öva" mer. En slutsats som skulle kunna formuleras är att "kompensation ger motivation för prestation". Men detta förutsätter att läsande miljöer skapas i våra klassrum och på många andra håll i vårt samhälle, inte minst på alla institutioner som riktar sig till barn och ungdom. Mycket läsande, i lässtimulerande miljöer, är bästa nyckeln för att skaffa sig den läsförmåga som krävs för att aktivt delta i samhälls- och arbetsliv. Delaktighet i textvärlden är viktigt för både en social och kunskapsmässig utveckling. Om nu läsandet och skrivandet erbjuder stora svårigheter för många elever så blockeras möjligheterna till en väsentlig kommunikationsform. Det är därför viktigt att försöka ge våra elever verktyg som gör att de ändå kan hantera skriftspråket och utnyttja t ex Internet och epost för att kommunicera med andra och känna delaktighet trots att de inte själva förfogar över en god skriftlig kompetens. På samma sätt som taligenkänning och talsynteser kan vara viktiga hjälpmedel för synskadades möjligheter att delta i samhällslivet så skulle dessa

kompenserande redskap kunna användas av läs- och skrivsvaga individer. Vi vill gärna vara framtidsoptimister i det kompensatoriska landskapet.

Publicerad för Språka loss 2001.

Referenser

Haug, P. (1998). **Pedagogiskt dilemma: Specialundervisning**. Stockholm: Skolverket.

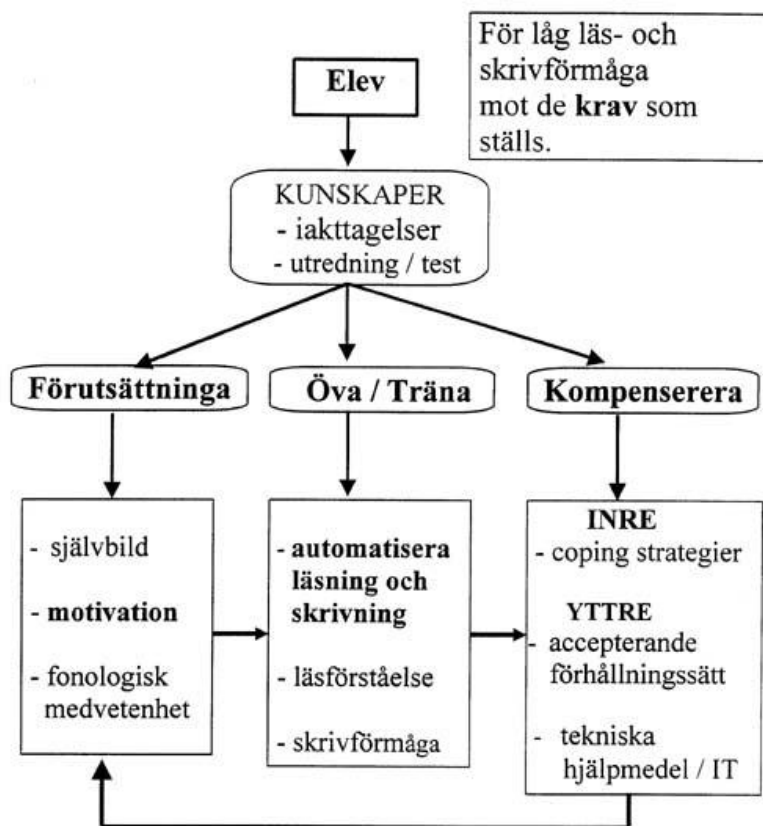
Jacobson, C. (1998). **Reading development and reading disability. Analyses of eye-movements and word recognition**. Doktorsavhandling, Lunds Universitet.

Solvang, P. (1999). **Medikalisering av problem i skolan**. Lokus, nr 2 (pp 16-29).

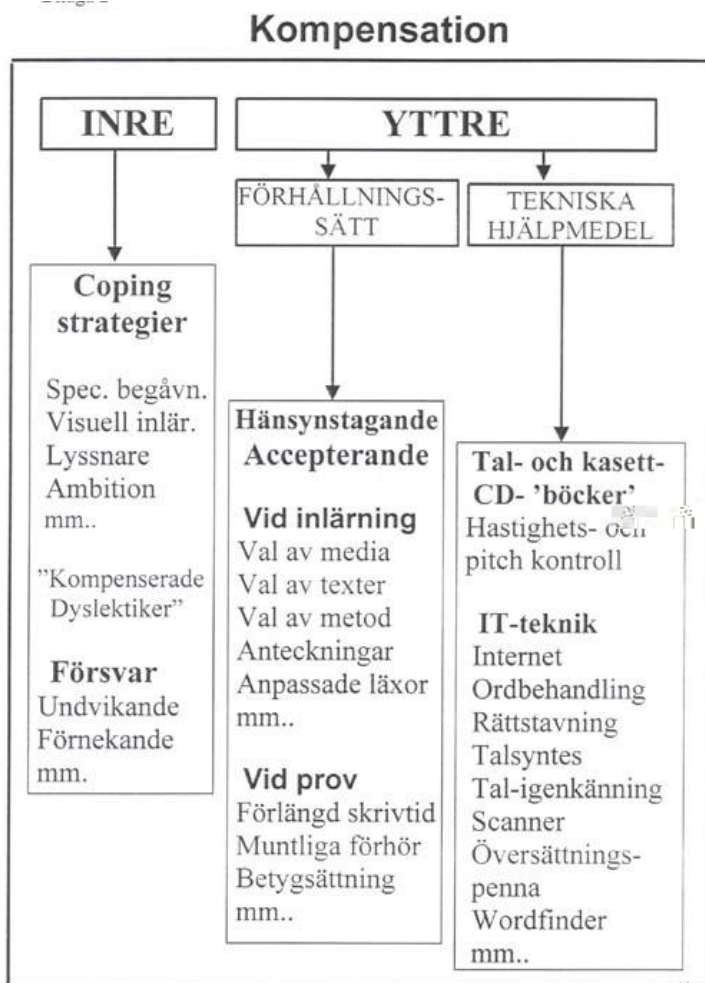
Taube, K. (1987). **Läsinlärning och självförtroende**. Stockholm: Raben & Sjögren.

Bilaga 1

Modell för åtgärdsplanering

Bilaga 2

(Språka loss 2002)

www.fungerandemedier.se